

महसूल प्रशासनातील 'तलाठी' पदाची बदलती भूमिका

श्री.प्रवीण विलासराव माने संशोधन विद्यार्थी, राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

महाराष्ट्र राज्य महसूल प्रशासनाचा पाया हा ग्रामीण भागात 'तलाठी' या पदावर आधारलेला आहे. 'गावचा राजा' किंवा 'ग्रामप्रशासनाचा कणा' म्हणून ओळखले जाणारे हे पद ब्रिटीश काळापासून अत्यंत महत्त्वपूर्ण राहिले आहे. ऐतिहासिक काळात तलाठ्याची मुख्य भूमिका केवळ जमीन महसूल (शेतसारा) गोळा करणे आणि जमिनीच्या नोंदींचे (सातबारा) हस्तलिखित रजिस्टर जतन करणे इतकीच मर्यादित होती. मात्र, स्वातंत्र्योत्तर काळात आणि विशेषतः २१ व्या शतकातील जागतिकीकरणाच्या लाटेत या पदाचे स्वरूप आमूलाग्र बदलले आहे. आजच्या 'ई-गव्हर्नन्स' आणि 'डिजिटल इंडिया'च्या युगात तलाठी कार्यालयाचा चेहरामोहरा पूर्णपणे बदलला आहे. पूर्वी हाताने लिहिली जाणारी दप्तरे आता संगणकीय प्रणालीमध्ये (उदा. ई-फेरफार, डिजिटल स्वाक्षरीत सातबारा) रूपांतरित झाली आहेत. यामुळे महसूल प्रशासनात पारदर्शकता आणि वेग आला आहे. आधुनिक काळात तलाठी हा केवळ जमिनीच्या नोंदी ठेवणारा कर्मचारी राहिला नसून, तो शासनाच्या विविध कल्याणकारी योजना (उदा. संजय गांधी निराधार योजना, पीक विमा, दुष्काळ निवारण) तळागाळातील जनतेपर्यंत पोहोचवणारा एक महत्त्वाचा दुवा बनला आहे. नैसर्गिक आपत्तीच्या काळात पिकांचे पंचनामे करणे असो वा निवडणुकीच्या कामात प्रशासनाला मदत करणे असो, तलाठ्याची उपस्थिती अपरिहार्य आहे. ग्रामीण जनतेचा सरकारशी येणारा पहिला संपर्क म्हणजे तलाठी होय. तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर आणि वाढत्या लोकशाही विकेंद्रीकरणामुळे, तलाठी पदाची भूमिका आता 'नियामक' प्रशासनाकडून 'विकास' प्रशासनाकडे वेगाने सरकत आहे. प्रस्तुत संशोधनाद्वारे याच बदलत्या प्रवासाचा आणि त्यातील आव्हानांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- तलाठी पदाच्या पारंपारिक आणि आधुनिक भूमिकेचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
- महसूल प्रशासनातील वाढत्या कामाच्या व्यापाचे विश्लेषण करणे.
- डिजिटलायझेशनमुळे (उदा. ई-फेरफार, ई-चावडी) कामात झालेली सुसूत्रता तपासणे.
- जनतेच्या अपेक्षा आणि तलाठ्यांना येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत लेखा संशोधनासाठी प्रामुख्याने गुणात्मक आणि वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

विषय विवेचन :

महसूल प्रशासनातील तलाठी पदाच्या पारंपारिक आणि आधुनिक भूमिकेचा तुलनात्मक अभ्यास केला असता, या कार्यपद्धतीत झालेले आमूलाग्र बदल स्पष्ट होतात. पूर्वी तलाठ्याचे संपूर्ण काम हस्तलिखित स्वरूपाचे होते; गाव नमुना १ ते २१ ची नोंदणी करण्यासाठी कागदी रजिस्टर्सचा वापर केला जाई, ज्यामध्ये मानवी चुकांची शक्यता अधिक असे. मात्र, आज 'डिजिटलायझेशन' मुळे सर्व दप्तरे संगणकीकृत झाले असून, डिजिटल स्वाक्षरीचे सातबारा उतारे ऑनलाइन सर्व्हरवर सुरक्षित व उपलब्ध आहेत. महसूल वसुलीच्या बाबतीतही मोठा बदल झाला असून, पूर्वीची प्रत्यक्ष गावात जाऊन केली जाणारी वेळखाऊ वसुली प्रक्रिया आता 'महा-महसूल' प्रणाली आणि ऑनलाइन पेमेंट गेटवेमुळे अधिक पारदर्शक व भ्रष्टाचारमुक्त झाली आहे.

आजच्या काळात तलाठ्याची भूमिका केवळ जमीन महसूल गोळा करण्यापुरती मर्यादित न राहता ती 'बहुआयामी' झाली आहे. यात निवडणूक कार्य, नैसर्गिक आपत्ती निवारण, पीक विमा आणि विविध शासकीय दाखल्यांची (उत्पन्न, जात, रहिवासी) पडताळणी अशा अनेक जबाबदाऱ्यांचा समावेश झाला आहे. विशेषतः 'ई-फेरफार' प्रणालीमुळे जमिनीच्या व्यवहारांत कमालीची गतिमानता आली असून, पक्षकारांना एसएमएस (SMS) द्वारे त्वरित माहिती मिळणे शक्य झाले आहे. तसेच, पूर्वी शेतकऱ्यांना कामासाठी तलाठ्याकडे वारंवार चकरा माराव्या लागत, परंतु आता 'ई-चावडी' आणि 'ई-पीक पाहणी' सारख्या ॲप्समुळे शेतकरी आणि प्रशासन यांच्यातील संवाद अधिक सुलभ व तंत्रस्नेही झाला आहे. थोडक्यात, पारंपारिक महसूल पद्धतीची जागा आता अत्याधुनिक आणि लोकाभिमुख 'ई-प्रशासनाने' घेतली आहे.

तुलनात्मक तक्ता

वैशिष्ट्ये	पारंपारिक भूमिका (पूर्वी)	आधुनिक भूमिका (आता)
काम करण्याची पद्धत	हस्तलिखित रजिस्टर्स (कागदी)	संगणकीकृत
सातबारा उतारा	हाताने लिहिलेला, शिक्का असलेला	डिजिटल स्वाक्षरी असलेला
नोंदणी प्रक्रिया	वेळखाऊ आणि क्लिष्ट	जलद आणि पारदर्शक
महसूल वसुली	रोख स्वरूप आणि प्रत्यक्ष भेट	ऑनलाइन बँकिंग आणि पोर्टल
व्याप	केवळ जमिनीच्या नोंदी	शासन योजनांचा प्रचार व अंमलबजावणी

आधुनिक काळात महसूल प्रशासनातील तलाठी या पदावर कामाचा ताण प्रचंड प्रमाणात वाढला आहे. पूर्वी तलाठ्याचे कार्यक्षेत्र केवळ जमिनीच्या नोंदी आणि महसूल वसुलीपुरते मर्यादित होते, मात्र आता हे पद शासनाच्या सर्वसमावेशक विकासाचे केंद्र बनले आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे जमिनीचे तुकडीकरण होऊन सातबारा उतारा आणि फेरफार नोंदींच्या संख्येत मोठी वाढ झाली आहे. यासोबतच, शासनाच्या विविध लोककल्याणकारी योजनांची (उदा. पीक विमा, संजय गांधी निराधार योजना, रेशन कार्ड पडताळणी) अंमलबजावणी करण्याची मुख्य जबाबदारी तलाठ्यावर आली आहे. नैसर्गिक आपत्ती जसे की अतिवृष्टी, गारपीट किंवा दुष्काळ या काळात पिकांचे पंचनामे करून नुकसान भरपाईचा अहवाल तयार करणे हे अत्यंत जिकिरीचे आणि वेळेत पूर्ण करावे लागणारे काम आहे. या व्यतिरिक्त, दर पाच वर्षांनी येणाऱ्या निवडणुकांचे काम, मतदार याद्यांचे अद्ययावतीकरण आणि जनगणना यांसारख्या राष्ट्रीय कामांमुळे तलाठ्यांच्या मूळ कामावर मोठा परिणाम होतो. डिजिटल इंडिया मोहिमेअंतर्गत ई-पीक पाहणी, ई-फेरफार आणि डिजिटल स्वाक्षरी यांसारख्या तांत्रिक कामांमुळे कामात पारदर्शकता आली असली तरी, त्यासाठी लागणारा वेळ आणि तांत्रिक कौशल्याची गरज यामुळे कामाचा व्याप वाढला आहे. अनेकदा एकाच तलाठ्याकडे दोन किंवा अधिक गावांचा (सज्जा) अतिरिक्त कार्यभार असल्याने त्यांना एकाच वेळी क्षेत्रीय कामे आणि कार्यालयीन संगणकीय कामे सांभाळताना कसरत करावी लागते. थोडक्यात, महसूल प्रशासन आता केवळ 'कर गोळा करणारे' विभाग न राहता, ते सर्वव्यापी 'सेवा केंद्र' बनल्याने तलाठ्यांच्या कामाचे स्वरूप बहुआयामी आणि आव्हानात्मक झाले आहे.

महसूल प्रशासनामध्ये राबविण्यात आलेल्या डिजिटलायझेशनच्या प्रक्रियेमुळे, विशेषतः 'ई-फेरफार' आणि 'ई-चावडी' यांसारख्या प्रणालींमुळे कामाच्या पद्धतीत मोठी सुसूत्रता आणि स्पष्टता आली आहे. पूर्वी

हस्तलिखित नोंदींमुळे कामात होणारा विलंब आणि मानवी चुकांचे प्रमाण आता नगण्य झाले आहे. 'ई-फेरफार' प्रणालीमुळे जमिनीच्या खरेदी-विक्रीचे व्यवहार ऑनलाईन नोंदवले जातात, ज्याची माहिती संबंधित शेतकऱ्याला तात्काळ एसएमएस (SMS) द्वारे मिळते. यामुळे फेरफार प्रक्रियेत पारदर्शकता आली असून कामाची गती वाढली आहे. तसेच, 'ई-चावडी' या डिजिटल व्यासपीठामुळे गाव नमुन्यातील सर्व माहिती एका क्लिकवर उपलब्ध झाली आहे, ज्यामुळे दप्तर तपासणीचे काम सोपे झाले आहे.

या तंत्रज्ञानामुळे केवळ प्रशासनालाच नव्हे तर सर्वसामान्य जनतेलाही मोठा दिलासा मिळाला आहे. डिजिटल स्वाक्षरी असलेले सातबारा आणि ८-अ उतारे आता घरबसल्या किंवा महा-ई-सेवा केंद्रातून उपलब्ध होत असल्याने नागरिकांचा वेळ आणि पैसा वाचत आहे. 'ई-पीक पाहणी' या ॲपमुळे पिकांच्या नोंदी अचूक झाल्या असून, नैसर्गिक आपत्तीच्या काळात नुकसान भरपाईचे वाटप करणे अधिक सुटसुटीत झाले आहे. संगणकीकृत प्रणालीमुळे माहितीचे साठवणूक आणि विश्लेषण करणे सुलभ झाले असून, यामुळे महसूल विभागाचा कारभार अधिक लोकाभिमुख, उत्तरदायी आणि 'स्मार्ट' झाला आहे. या तांत्रिक बदलांमुळे तलाठ्यांच्या कामकाजातील क्लिष्टता कमी होऊन प्रशासकीय कामकाजात एक प्रकारची शिस्तबद्धता निर्माण झाली आहे.

लोकशाही व्यवस्थेत महसूल प्रशासन अधिक लोकाभिमुख होत असताना, जनतेच्या तलाठ्यांकडून असलेल्या अपेक्षांमध्ये मोठी वाढ झाली आहे. सामान्य नागरिकांना आपले सातबारा उतारे, फेरफार नोंदी आणि विविध शासकीय दाखले कोणताही विलंब न लावता, पारदर्शकपणे आणि एकाच ठिकाणी मिळावेत अशी अपेक्षा असते. विशेषतः आपत्तीच्या काळात शासनाकडून मिळणारी मदत तातडीने मिळावी आणि सरकारी योजनांचा लाभ घेताना तांत्रिक अडचणी येऊ नयेत, अशी रास्त अपेक्षा ग्रामीण जनता व्यक्त करते. जनतेचा सरकारशी थेट संपर्क हा तलाठ्यांच्या माध्यमातून येत असल्याने, तलाठ्यांने नेहमी उपलब्ध असावे आणि कामात सुलभता आणावी, अशी भावना नागरिकांमध्ये असते. दुसरीकडे, या अपेक्षांची पूर्तता करताना तलाठ्यांना अनेक गंभीर अडचणींचा सामना करावा लागतो. सर्वांत मोठी समस्या म्हणजे कामाचा वाढता व्याप आणि अपुरे मनुष्यबळ. अनेकदा एका तलाठ्याकडे दोन ते तीन गावांतील 'सज्जांचा' अतिरिक्त भार असतो, ज्यामुळे कामाचे नियोजन करणे कठीण होते. 'डिजिटल इंडिया' अंतर्गत काम करताना ग्रामीण भागात येणारी इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीची समस्या आणि सर्व्हर डाऊन असणे, यामुळे ऑनलाईन कामात मोठ्या प्रमाणावर अडथळे येतात. तसेच, तलाठ्यांना अनेकदा सुसज्ज कार्यालयांचा अभाव (तलाठी चावडीची दुरवस्था), संगणकीय उपकरणांची कमतरता आणि वारंवार होणाऱ्या बदल्यांमुळे स्थैर्य मिळत नाही. याशिवाय, राजकीय दबाव आणि प्रत्यक्ष क्षेत्रीय काम व कार्यालयीन काम यांचा समन्वय साधताना तलाठ्यांची मोठी ओढाताण होते. या अडचणींमुळे प्रशासकीय कार्यक्षमतेवर मर्यादा येतात, ज्यावर उपाययोजना करणे काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष :

महसूल प्रशासनातील तलाठी पदाच्या बदलत्या भूमिकेचा अभ्यास केला असता असे स्पष्ट होते की, हे पद आता केवळ जमिनीच्या नोंदी ठेवण्यापुरते मर्यादित राहिलेले नाही. तलाठ्याची भूमिका आता पारंपारिक 'नोंदणीकार' या चौकटीतून बाहेर पडून व्यापक 'प्रशासकीय व्यवस्थापन' आणि 'लोककल्याणकारी दुवा' या दिशेने झुकली आहे. तंत्रज्ञानाचा स्वीकार आणि 'ई-गव्हर्नन्स'च्या अंमलबजावणीमुळे महसूल कामकाजात कमालीची पारदर्शकता आणि अचूकता आली आहे, ज्याचा थेट फायदा सामान्य नागरिकांना होत आहे. तथापि, या तांत्रिक प्रगतीसोबतच कामाच्या स्वरूपात झालेल्या बदलांमुळे तलाठ्यांवरील मानसिक आणि प्रशासकीय ताण मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे. वाढती लोकसंख्या आणि जमिनीचे होत असलेले

उपविभाजन यामुळे एकाच तलाठ्याकडे अनेक गावांचा (सज्जांचा) कार्यभार असणे, ही सध्याच्या प्रशासकीय व्यवस्थेतील एक प्रमुख त्रुटी म्हणून समोर आली आहे.

भविष्यात, तलाठी हा खऱ्या अर्थाने 'स्मार्ट प्रशासनाचा' चेहरा आणि शासनाचा सर्वात प्रभावशाली प्रतिनिधी म्हणून ओळखला जाईल. मात्र, या पदाची कार्यक्षमता अधिक उंचावण्यासाठी त्यांना केवळ तांत्रिक प्रणाली देऊन चालणार नाही, तर बदलत्या तंत्रज्ञानानुसार अद्ययावत प्रशिक्षण, उच्च दर्जाची संगणकीय संसाधने आणि ग्रामीण स्तरावर उत्तम इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी उपलब्ध करून देणे अत्यंत आवश्यक आहे. जर प्रशासकीय रिक्त पदे भरून कामाचे विकेंद्रीकरण केले आणि पायाभूत सुविधा पुरवल्या, तर तलाठी हे पद 'डिजिटल महाराष्ट्र' घडवण्यासाठी सर्वात महत्त्वाचा आधारस्तंभ ठरेल. थोडक्यात, तंत्रज्ञान आणि मानवी श्रम यांचा योग्य समन्वय साधल्यास महसूल प्रशासन अधिक लोकाभिमुख आणि वेगवान होईल, हेच या संशोधनाचे फलित आहे.

संदर्भ सूची :

1. कुलकर्णी, ए. आर.. मराठा ॲडमिनिस्ट्रेशन इन दी १८थ सेंच्युरी. पुणे: डेक्कन कॉलेज. २०१९
2. व्ही. एल. कुलकर्णी, जमीन महसूल प्रशासन, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २०१४
3. दिलीप मा. पाटील, 'महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियम व नियम', यूनिव्हर्सिटी ऑफ मद्रास, पुणे, २०१६
4. एन. व्ही. गोखले, 'जमीन महसूल कायद्याची तोंडओळख', गोखले प्रकाशन, पुणे, २०१८
5. मिसाळ चंद्रकांत, 'जिल्हा महसूल प्रशासनातील तलाठी व लिपिक लेखी परीक्षा मार्गदर्शक', निराली प्रकाशन, २०२१